

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ НОВОЇ ВИХОВНОЇ ПАРАДИГМИ

У статті розглядаються науково-теоретичні та методологічні засади проблеми формування відповідальності особистості у контексті створення нової освітньої та виховної парадигми в українській державі.

Панівна протягом невдалого комуністичного експерименту марксистська парадигма у науковому мисленні спричинила до кардинальних деформацій, зокрема у педагогічній теорії та реальній виховній практиці. Очевидно, результати такої діяльності будуть позначатися на вихованні ще ціле десятиліття. Глибоко правий академік АПН України В. Кремень, коли підсумовує, що результатом експерименту у минулому СРСР (у виховній галузі) вдалося сформувати "уніфіковану особистість" з притупленим почуттям відповідальності [1:341]. Природно, що такою особистістю легше маніпулювати, а патерналістські засади держави щодо кожного індивіда не стимулювали розвитку саме тих якостей, яких вимагає народжуване ринкове середовище.

Все ж причини ще кризових явищ у виховній сфері, мабуть, варто шукати десь у другій половині XIX століття, коли запанувала технократична парадигма розвитку світової цивілізації у науці. Саме така парадигма на зламі III тисячоліття призвела до небаченого злету у різноманітних виробничих технологіях. Проте і на Заході, і в пострадянському просторі досить відчутною є тенденція відчуження старших і молодших, близьких. А затяжна глобальна тотальна економічна криза в Україні, очевидно, додає ще й становлення бездуховності, байдужості, жорстокості у молодих людей. Про пагубні наслідки технократичного підходу у науці ще на перетині XX століття попереджували В.Лосєв, М.Бердяєв, трохи згодом - В.Вернадський. Останній, обстоюючи феномен ноосфери, справедливо доводив, що дотримання рівноваги, гармонії душі можливе лише за умови сформованості сфери розуму.

Саме така людина, на думку Володимира Івановича, здатна відтворювати рівновагу з природним середовищем, та власну залежність від Всесвіту. Отже, йдеться передовсім про заміну технократичної парадигми у мисленні, а марксистської у виховній галузі, - гуманістичною, особистісно орієнтованою. За такої парадигми у центр Всесвіту ставиться людина гуманна, здатна сприймати реальність не лише розумом, а й серцем.

Зазначимо, що засади гуманістичної виховної парадигми започатковані одночасно і на Заході, і на Сході. Західні дослідження особистості, що самоактуалізується, репрезентовані перш за все у роботах А.Маслоу, К.Роджерса, В.Франкла, Е.Фромма. Важливо й те, що одночасно із західними психологами (незалежно від них) до такого феноменального розуміння імпліцитно підійшов видатний український педагог-гуманіст В.Сухомлинський. Саме поєднання практичної діяльності з науковими пошуками дозволило йому поставити у центр людську особистість ("Людина неповторна", "Людина - найвища цінність", "Вірте в людину" та ін.).

Проте для В.Сухомлинського людина є не лише самоцінністю, а й має з ранніх років пізнати на емоційно-естетичному рівні складність своїх зв'язків із природним світом, а також - причини виникнення дисгармонії у цьому непростому і надто ніжному природному середовищі. Отже, йдеться про громадянську відповідальність та про шляхи її формування у шкільному віці як на емоційно-мотиваційному, так і на практично-когнітивному рівнях.

Надто важливим, на наш погляд, є близькі висновки, зокрема В.Сухомлинського і В.Франкла щодо критеріїв виміру відповідальної особистості. Зокрема, В.Франкл такими вважає здатність індивіда до трансценденції. Вона дозволяє людині відчувати докори сумління і, тим самим, слугує регулятором не лише ретроспективної, але й перспективної відповідальності. В. Сухомлинський у зв'язку з цим вводить (чи не вперше у тодішньому СРСР) поняття духовності у систему виховання. Регулятивним механізмом відповідальності, точніше самовідповідальності, особливо у старшокласників, виступають почуття обов'язку, сорому, "мук совісті". Апробувавши власну систему формування особистості, вчений переконливо оптимістичне світосприйняття та розуміння істини, добра і краси як серцевини загальнолюдських цінностей. Це, у свою чергу, застерігає юних від неадекватних вчинків, дій, котрі б спрямовувалися проти конкретної людини, проти всього живого. Очевидно, мірою відповідальності за таких умов виступає духовність. Остання дозволяє підтримувати екологічну рівновагу душі юної особистості, що, у свою чергу, підтримує розвиток принципу наступності поколінь. Саме він, на наше переконання, порушився в результаті комуністичного експерименту і затримує подальший розвій у виховній галузі.

Короткий аналіз засвідчує, що громадянська відповідальність є чи не найгострішою проблемою у сучасній науці та у шкільній практиці. Під такою ми розуміємо здатність учнів, особливо у старшому шкільному віці, взаємозалежно поєднувати свої права і обов'язки, свідомо формулювати самозобов'язання щодо включення у різноманітні види діяльності та здатність утверджувати гуманні взаємини з батьками, вчителями, ровесниками для самоствердження, самореалізації у життєтворчості. "За допомогою відповідальності, - справедливо доводить академік АПН України І.Бех, - формується і через неї виявляється зв'язок людини з навколишньою дійсністю, виникає їх цілісність" [2:126]. Отже, саме відповідальність дозволяє гармонізувати, цементувати розвиток якостей старшокласників у системну цілісність, що, в свою чергу, утверджує їхню здатність до прогнозування наслідків власної пізнавальної та різнобічної громадсько-корисної діяльності.

В умовах особистісно орієнтованої гуманістичної виховної парадигми виникає потреба в аналізі психолого-педагогічної структури громадянської відповідальності. У цій структурі ми виділяємо ціннісно-орієнтаційний, мотиваційний, когнітивний, практичний та особистісний компоненти.

Ціннісно-орієнтаційний компонент дозволяє виявити певну систему загальнолюдських і національних цінностей, як складників культури. До таких загалом варто віднести самоцінність конкретної людини, її життя, здатність учнів захоплюватися красою живого, вчинками добродійної діяльності, гуманного ставлення один до одного, розуміння доцільності добродійної, розумноперетворювальної діяльності людських спільнот та ін.

Загалом у вітчизняній педагогічній науці природа загальнолюдських цінностей є структурованою (І.Бех, А.Бойко, О.Савченко, О.Сухомлинська та ін.). Для нас особливо важливим у цьому контексті є здатність підлітків та юнаків на основі рефлексії засвоювати загальнолюдські, національні цінності як складники культури. Проте у реальному виховному процесі виявляється суперечність між потребами сучасного ринку у молодих людях та вміннями адекватно оцінювати себе, своє особистісне зростання, власні якості та відсутністю (точніше, майже відсутністю) такої науки у шкільному курсі. Наше опитування старшокласників елітних закладів Житомирщини засвідчує, що учні значно впевненіші у власних намірах, якщо ті пов'язані з майбутньою професійною діяльністю. Простіше кажучи, вони, майже всі знають, чого хочуть досягнути у житті. І навпаки, старшокласники невеликих (сільських) шкіл, на жаль, відмовчуються... На Житомирщині ситуація ускладнюється ще й тим, що чимало вихованців з північних районів навчаються у зоні напівжорсткого радіологічного контролю. У них чітко виявляється суперечність між оптимістичним світосприйняттям і складнощами його формування у зв'язку з наявними ознаками постчорнобильського синдрому. Тому надто важливим у цьому стосунку є формування у них почуття здорового глузду, як доцільного способу відображення та оцінки власних дій, вчинків, соціальних явищ тощо. Очевидно, має відродитися "Практична психологія старшокласника", як навчальний курс, який викладався у дореволюційних навчальних закладах. Природно, що учні також потребують психореаксації. Саме завдяки цьому старшокласники будуть здатні засвоювати екосентезію, відчуття екозахищеності (чи еконезахищеності), екодомінанти, тобто те, що завдяки рефлексії стає у своїй сукупності здоровим глуздом.

Все ж для успішного формування ціннісних орієнтацій важливим є розвиток, передовсім у підлітків і юнаків, позитивної мотивації. Йдеться перш за все про соціальні й особистісні спонукальні чинники. Відомо, що до діяльності спонукають смислоутворюючі мотиви. Не вдаючись до детального аналізу, все ж зазначимо, що розвитку мотивації громадянської відповідальності не завжди сприяють певні чинники. Зокрема, навчальна діяльність чималого загалу, особливо учнів міських шкіл, не поєднується з громадсько-корисною, трудовою. Наше дослідження [3] довело необхідність поетапного формування відповідної мотивації. У молодших школярів важливо розвивати мотиви захоплення красою природи, і разом з тим - почуття опіки над живими рослинами, тваринами. Підлітків і юнаків спонукають до діяльності саме ті її види, котрі дозволяють їм розвивати почуття дорослості (щеплення дерев у саду, вирощування нових видів дерев, кущів, квітів з метою їх реалізації на ринку). Досвід діяльності окремих шкіл у позанавчальний час засвідчує, що в умовах, наближених до ринку, старшокласники прагнуть розвивати мотиви самоствердження, самовираження й самореалізації.

Когнітивний компонент громадянської відповідальності потребує аналізу тих складників, які віддзеркалюють сутність прав і обов'язків школярів як особистостей. Природно, що цьому сприяє оволодіння підлітками основами права на уроках. Проте ці знання не завжди стають уміннями. Демократизація соціальної сфери породжує цілу низку проблем, пов'язаних, перш за все, з формуванням тих вмінь, які визначаються нами як суб'єкт-суб'єктні.

Йдеться про здатність юнака чи дівчини толерантно відстояти свою точку зору, вміння переконати опонента у розмові на гостру тему, а також розвитку тих якостей, які виявляють терплячість, співчуття та ін. Отже, виникає потреба у розвитку практичного компонента. Він передбачає формування суб'єкт-об'єктних та суб'єкт-суб'єктних вмінь. Природно, що вищезазначені вміння формуються у навчальній діяльності.

Проте чимале поле діяльності, особливо у північних районах Житомирщини лежить у сфері дії шкільних груп краєзнавчого спрямування. Йдеться про збереження історичної пам'яті про життя і діяльність людей у селах, котрі відселені у чисті зони України. Серед поліщуків у цих селах було чимало талановитих людей, які володіли промислами та ремеслами. Тому члени пошукових груп з навколишніх шкіл складають "Карти промислів і ремесел", виявляють самотніх неординарних особистостей, які народилися у цих місцевостях, для наступних поколінь.

Особистісний компонент відповідальності передбачає розуміння і виявлення кожним вихованцем власної неповторності, унікальності, власної відповідальності за все навколишнє на "малій батьківщині". Особистісний компонент пов'язаний з глибоким розумінням старшокласниками власних потенційних, різнобічних можливостей з метою їх подальшої корекції та розвитку. Природно, що у цьому напрямку виховної галузі ще надто багато прогалин.

Загалом коротко проаналізовані компоненти громадянської відповідальності в своїй сукупності віддзеркалюють сутність самого поняття. Природно, що їх формування у реальному навчально-виховному процесі має свої суперечності, складнощі, засоби, форми, зв'язки. Все це потребує подальших експериментальних підтверджень. Проміжні результати засвідчують, що, за умови достатньої сформованості, громадянська відповідальність, найперше у старшому шкільному віці, дозволяє юнакам і дівчатам долучатися до навчання, праці та моделювати наслідки власної майбутньої життєтворчості.

1. Кремень В.Г. та ін. Україна: альтернатива поступу: критика історичного досвіду. - К.: "ARC-UKRAINE", 1996.- 793 с.
2. Бех І.Д. Від волі до особистості.- К: Україна-Віта, 1995.-202 с.
3. Левківський М.В. Формування відповідального ставлення до праці в школярів. – К.: Педагогічна думка, 1997. – 216 с.

Матеріал надійшов до редакції 6.09.2000 р.

Левковский М.В. Ответственность в контексте новой воспитательной парадигмы.

В статье рассматриваются научно-теоретические и методологические основы проблемы формирования ответственности личности в контексте создания новой образовательной и воспитательной парадигмы в украинском государстве.

Levkivsky M.V. Responsibility in the Context of a New Educational Paradigm.

The article considers scientific, theoretical and methodological grounds of the problem of formation persons' responsibility in the context of forming a new educational and upbringing paradigm in the Ukrainian state.